

زینب مرتضایی فرد
روزنامه‌نگار

شعر این عشق دیرینه فارسی‌زبان‌ها در هر دوره‌ای حال‌وهوای خاص خودش را داشته است. اگر همت کنیم، دست خودمان را بگیریم و سری بزنیم به کتاب‌های شعر به‌جامانده از گذشتگان، می‌توانیم نکات جالبی کشف کنیم. هرچند در کتاب‌های مختلف ازجمله سبک‌شناسی سیروس شمیسا و محمدتقی بهار مفصل به این موارد پرداخته شده اما کشف و سبروسلوک شخصی در این اشعار لذتی ناب و نایاب دارد. خواندن از شعرای سبک خراسانی و نگرش جالبی که به طبیعت دارند، توصیف معشوق‌های کاملاً زمینی‌شان و مدح شاهان می‌رسد به شعرای سبک عراقی که عشق و عرفان درگیری اصلی‌شان است. از شاعرانی که دل‌شان و پایشان روی زمین است، می‌رسیم به شاعرانی که نه دل در گرو این جهان دارند و نه پایشان جایی بند می‌شود. جلوتر هم که می‌آییم

حال شعر دوباره عوض می‌شود، مثل یک آدم معمولی که می‌تواند جهان را جذاب و خاص نگاه کند، توی کوچه و بازار پرسه می‌زند و میان مردم راه می‌رود، نه پایش کاملاً روی زمین است و نه سرش کاملاً به‌سمت آسمان. شعر افغان‌وخیزان راه می‌رود و حال خوش دیگری را در خود دارد. شعر سبک هندی می‌شود...

اصلاً بگذارید پای جوگیر بودن نگارنده این متن اما بدجور دلش خواسته برود آثار رودکی، منوچهری، فرخی، سعدی و مولوی و عراقی و خیلی شاعرهای دیگر را کمی بخواند و برسد به این سبک آخری، به این شاعری که میان کوچه و بازار راه می‌رود و مردم به رویش لبخند می‌زند. گفتن ندارد، همه می‌دانیم در این دوره جناب آقای صائب‌تبریزی در پرداختن به مضامینی که مردم را جذب می‌کند، روال زندگی عادی و روزمره‌شان را در خود دارد و از رنگ‌وبوی مضامین جذابی چون عشق و عرفان هم‌جا نمانده سرآمد است. حالا که در دنیای شلوغ امروز نمی‌رویم و نمی‌روید - درواقع کمتر وقتش را داریم- که همه دیوان‌های ذکرشده را بخوانیم و کشف و سیر و سلوک کنیم، برویم سراغ همین آقای صائب که امروز هم در تقویم رسمی کشورمان به بزرگداشتش اختصاص دارد. ببینیم که بوده و چه کرده، چگونه روزگار گذرانده و چه نوشته، جهان‌شاعرانه‌اش چگونه بوده و چرا این همه توانسته ردپای خود را در جامعه بگذارد، تا آنجا که از قرن نهم تا امروز که وارد قرن پانزدهم هجری شمسی شده‌ایم، تک‌بیت‌هایی از او هنوز هم در ذهن مخاطبان علاقه‌مند و مردم معمولی‌ای مانده است که شعرهایش را گاهی به‌عنوان مثل در ذهن خود دارند.

صائب در شعر چه کرد

صائب‌تبریزی شاعری است که توانست با گذر از زبان رسمی به زبان صمیمی و مردمی و استفاده از جملات و کلمات عامیانه، جان دوباره‌ای به شعر فارسی دهد و این نوع شعر را از سیطره دربار به‌سمت مردمی شدن سوق دهد. یکی دیگر از ویژگی‌های برجسته این شاعر استفاده از مضامین نو است که به خلق ایجازی فوق‌العاده انجامیده است. استاد محمدرضا شفیعی کدکنی، صائب‌تبریزی را مبتکر اسلوب معادله می‌داند. اسلوب معادله یعنی شاعر موضوعی اجتماعی و جامعه‌شناسی را به زبان عامیانه مطرح می‌کند و برای اثبات ادعای خود دلیلی را می‌آورد که به‌عنوان مثال در این بیت صائب آمده است:

به هیچ‌جا نرسد هر که همتش پست است

پر شکسته‌خس و خار آشیانه شود

وقتی در این دو مصرع دقت شود، مصرع دوم به نوعی مصرع اول را تأیید می‌کند و این چنین تکنیکی در شعر، اسلوب معادله نامیده می‌شود. این شاعر اهل حضور در بین عموم مردم بوده و به‌نوعی شعر را از دربار به‌سمت عموم مردم برده است.

شعر صائب یکی از بکرترین و بدیع‌ترین اشعار در میان اشعار فارسی است. شعر صائب در دوره‌ای زیست که مضمون‌پردازی‌های دور از ذهن و معانی عمیق، سیطره زیادی بر فضای شعری حاکم داشتند و طبیعتاً فضای شعری صائب نیز از این عناصر خالی نبود. اما چه چیزی صائب را از معاصرانش متمایز می‌کند؟ صائب، شعر را به‌خدمت معنا می‌گیرد و معنا را به‌خدمت شعر. در اشعار او، توازن حیرت‌انگیزی میان لفظ و معنا برقرار است؛ معانی عمیقی که شاعر در صدد پروردن آنهاست، لفظ را به حاشیه نمی‌رانند. صائب، شعر شن را در تمام اجزای شعر می‌بیند و سعی می‌کند ارتباطی انتزاعی میان این اجزا برقرار کند.

ویژگی‌های اصلی آقای کثیرالشعر

در برخی متون بیش از ۶۰ هزار بیت از شعرهای صائب درج شده‌است که به همین دلیل به او لقب شاعر کثیرالشعر داده‌اند. شعرهای او در جامعه زیاد وجود دارد اما بیشتر افراد نمی‌دانند سروده متعلق به این شاعر است، به‌طورکلی شاعران سبک هندی به‌دلیل کم‌توجهی به مقوله شعر و ادب پس از حمله مغولان مهجور مانده‌اند. نخستین ویژگی‌های شعر صائب، گرایش از زبان رسمی به زبان صمیمی و مردمی است که شعر از شیوه خواص یا‌طرف زبانی صمیمی و مردمی‌پسند پیش می‌رود، به‌گونه‌ای که اصطلاحات و تعبیرهای عامیانه در راحت‌ترین شکل زبانی خود، بی‌تکلف و رها در شعر حضور می‌یابند. ظهور شاعرانی از بطن جامعه همچون صاحبان حرفه‌ها و رهایی شعر از سیطره دربار به‌معنایی که در دوره‌های پیشین وجود داشت و دوری از روش اهل فضل و مدرسه را می‌توان از مهم‌ترین محرک‌ها و انگیزه‌های این دوره دانست.

می‌شود در وصف شعر صائب بسیار نوشت، اما نه ما بسیار جا داریم و نه مخاطب رسانه‌های امروزی بسیار حوصله، پس چند ویژگی مهم شعر او را به اختصار با هم بررسی می‌کنیم؛ عنصر خیال در شعر صائب و شاعران سبک هندی حضوری گسترده و متنوع در شعرهای آنان دارد و تخیل، تشبیه، استعاره، کنایه و تمثیل در آثار او و دیگران مشاهده می‌شود. اشتیاق به آوردن مضامین نو در یک بیت دیگر ویژگی مهم شعر صائب است، همچنین آوردن ضرب‌المثل در شعر ویژگی مهمی در شعر این شاعر چیره‌دست محسوب می‌شود و از آن به‌عنوان ارسال المثل و تمثیل یاد می‌کنند. باید دانست بسیاری از مصرع‌های برجسته این گروه از شاعران به‌دلیل دلنشینی و مقبولیت خاص آن در میان مردم در زمان شاعر و پس از او به‌صورت ضرب‌المثل‌های رایج مورد استفاده قرار می‌گرفت. گستره وسیع واژگان و ترکیب الفاظ همراه با استفاده از دایره بالای لغات عامیانه یکی دیگر از ویژگی‌های شاعران سبک هندی به‌ویژه صائب‌تبریزی است. آخرین خصوصیت شعر او بسامد بالای ردیف‌های اسمی در شعر به‌شمار می‌رود و شاعر در هر بیت به تصویرسازی می‌پردازد که به‌نوعی با ردیف ارتباط دارد.

صائب و مخاطب امروز

سروده‌های صائب حکمتی ویژه دارد و به‌عبارتی این شاعر با نگاهی حکیمانه شاهد اوضاع جهان است که برخاسته از فطرت و هوش سرشار و تأمل آزاد در پدیده‌های گوناگون هستی محسوب می‌شود. این شاعر با تماشای دیدنی‌های طبیعت آنها را با برخی مفاهیم و مضامین موجود در زندگی انسانی برابر می‌کند و با تصاویری محسوس و در دسترس پیوند می‌دهد. شعرهایش با همه مخاطبان ارتباط برقرار می‌کند و این رابطه به قدری صمیمی به‌شمار می‌رود که مخاطب احساس می‌کند به مضمون اندیشه شاعر از پیش اندیشیده اما توان بیان آن را در خود نمی‌دیده است. صائب‌تبریزی به اقتضای سنت شعر فارسی از مضامین و مفاهیم عرفانی بهره‌های فراوانی گرفت و اندیشه‌هایش بیشتر بر پایه عرفان نظری بود. آیا مخاطب امروز هم صائب می‌خواند؟ این سوالی است که ممکن است درباره هر شاعر و نویسنده دیگری هم که در عصر ما زندگی نمی‌کند، مطرح شود. در پاسخ به این سوال نمی‌توان به‌طور قطع پاسخ مثبت داد، چون جامعه ما چندان کتابخوان نیست، اما به‌جرات می‌توان گفت هنوز هم می‌شود با این شاعر ارتباط برقرار کرد. صائب از چیزی حرف می‌زند که جلوی چشمش بوده اما حتی نمی‌توانستی تصورش را هم بکنی که تبدیل به شعر شود.

مروری بر بیت‌های به‌یادماندنی صائب‌تبریزی

آنچنان کز رفتن گل خار می‌ماند به‌جا

از جوانی حسرت بسیار می‌ماند به‌جا

با کمال احتیاج، از خلق استغنا خوش است

با دهان خشک مردن بر لب دریا خوش است

نومید نیستم ز ترازوی عدل حق

زآن سر دهند هرچه ازین سر نداده‌اند

قسمت این بود که از دفتر پرواز بلند

به من خسته به‌جز چشم پریدن نرسد

در سالروز بزرگداشت صائب‌تبریزی

رفته‌ایم سراغ شعر

و زندگی این شاعر

که در میان مردم

همیشه جایگاه ویژه‌ای

داشته است

وقتی همه شاعر شدند

نگاهی به شعر عصر صفویه نشان می‌دهد که نسبت به دوره‌های قبل‌تر، شعر فارسی با شرایط متفاوتی روبه‌رو است.

با عمومیت پیدا کردن شعر در این دوره، هرکسی در هر کسوت، شغل و لباسی از بقال و بزاز و خیاط و نانوا گرفته تا قصاب و... به سرودن شعر می‌پردازد و با چنین توصیفاتی پیداست که تعداد شاعران این دوره از شمار بیرون است و امروزه تنها نام شاعرانی را می‌دانیم که اسامی آنها از تذکره‌های دوره صفوی به ما رسیده است.

صائب‌تبریزی نیز در همین دوره زندگی می‌کند، او که علاوه‌بر ایران در هند هم شاعری کرده ازجمله شاعران مهاجری است که دربار شاهان هند را هم تجربه کرده و به ایران بازمی‌گردد و ملک‌الشعرای دربار شاه اسماعیل دوم در حکومت صفویه می‌شود. اصلاً بگذارید دقیق‌تر و بهتر معرفی‌اش کنیم:

میرزا محمدعلی، متخلص به صائب یا همان صائب‌تبریزی از مشهورترین شاعران عهد صفویه است که

تاریخ تولدش مشخص نیست، محل تولد او را بعضی در تبریز و بسیاری در اصفهان دانسته‌اند. این

شاعر در ۱۰۳۴ هجری قمری از اصفهان عازم هندوستان شد و به هرات و کابل رفت. ظفرخان

حکمران کابل، صائب‌تبریزی را مورد عنایت قرار و او را مستعدخان لقب داد. او قصیده‌ای هم

در مدح کابل و ظفرخان دارد که این‌طور شروع می‌شود:

خوشا عشرت‌سرای کابل و دامان کهسارش

که ناخن بر دل گل می‌زند مژگان هر خارش

خوشا وقتی که چشمم از سوادش سرمه‌چین گردد

شوم چون عاشقان و عارفان از جان گرفتارش...

او پس از چندسال به ایران بازگشت و در اصفهان اقامت گزید و تنها گاهی به شهرهایی

همچون قزوین، اردبیل، تبریز و یزد سفر کرد. شهرت و آوازه شعرها و سخنان پربار او سبب

شد مشتاقان بسیاری به دیدار این عارف بشتابند و از دانش او بهره‌مند

شوند. صائب‌تبریزی شعرهای بسیاری در قالب غزل سروده و مثنوی

«قندهارنامه» را درباره جنگ‌های شاه عباس دوم و فتح قندهار به

یادگار گذاشته است. سرانجام پس از سال‌ها سرودن شعر و غزل

در ۱۰۵۵ هجری خورشیدی درگذشت و مقبره او اکنون در شهر

اصفهان قرار دارد.

شعر به واحد بیت

شاعران نوپرداز سبک هندی با وجود نوآوری‌ها و هنجارشکنی‌های

خاص سبکی خود، ثمره استفاده و مطالعه در شعرهای سنتی بودند.

کوشش اصلی آنان به‌طور مستمر صرف گریز از طرز تلقی‌های قالبی و

تکراری از شعر و نگاه‌نو به هستی شد. صائب‌تبریزی همواره به شاعران متقدم و

معاصر خود همچون مولوی، عطار، کلیم کاشانی، حافظ و عطار ارادت داشت.

غزل‌سرایی در سبک هندی مبتنی بر واحد بیت است و این هم یک خصوصیت

شعرهای صائب محسوب می‌شود. شاعران این سبک به بیت‌های یک غزل، به‌لحاظ

محتوا و مضمون چنان استقلالی می‌بخشند که غزل به‌صورت مجموعه‌ای از مضامین

متنوع و متفاوت درمی‌آید. بیت‌هایی که تنها با ضربهنگ قافیه‌ها و تکرار ردیف‌ها، از

نظر موسیقایی صورت‌نظمی به‌خود می‌گرفتند. ظهور پررنگ این پدیده در سبک هندی

را می‌توان در اصرار شاعران این سبک به آوردن مضامین نو و برجسته دانست، آنها تمام کوشش

خود را صرف پروراندن مضمون مورد نظر خود در یک بیت می‌کردند و بیت‌هایی با محتوای مختلف

و گاه متناقض اما با وزن، قافیه و ردیف مشترک در یک غزل می‌سرودند.

از این‌رو غزل‌سرایی در سبک هندی مبتنی بر واحد بیت است و این هم یک خصوصیت شعرهای صائب محسوب می‌شود.

شاعران این سبک به بیت‌های یک غزل، به‌لحاظ محتوا و مضمون چنان استقلالی می‌بخشند که غزل به‌صورت مجموعه‌ای از مضامین متنوع و متفاوت درمی‌آید. بیت‌هایی که تنها با ضربههنگ قافیه‌ها و تکرار ردیف‌ها، از نظر موسیقایی صورت‌نظمی به‌خود می‌گرفتند. ظهور پررنگ این پدیده در سبک هندی را می‌توان در اصرار شاعران این سبک به آوردن مضامین نو و برجسته دانست، آنها تمام کوشش خود را صرف پروراندن مضمون مورد نظر خود در یک بیت کرده و بیت‌هایی با محتوای مختلف و گاه متناقض اما با وزن، قافیه و ردیف مشترک در یک غزل می‌سرودند.

البته آن‌طرف ماجرا هم نادیده‌نگیریم و اشاره‌ای هم بکنیم به ادبایی که صائب را خیلی دوست ندارند و معتقدند او شاعری است که تک‌بیت‌های ماندگار دارد و کمتر کسی از او یک غزل یا حتی چندبیت از یک غزل را به یاد دارد. خلاصه که می‌توان صائب را سراینده شاه‌بیت‌هایی دانست که در ذهن عوام و خواص ماندگار شده و نام سراینده‌شان را هم با‌خود حفظ کرده‌اند.